

SIFATNINIG MAZMUNI, GRAMATIK BELGILARI, TURLARI

Tursunova Malika Aripovna
Ta'lim tarbiya nazariyasi va metodikasi fakulteti
Maktabgacha va Boshlang'ich ta'lim kafedra
malikaabdurahimova892@gmail.com
+998998072939

M. A. Kenjayeva
p.f.f.sh.d dotsent, Ilmiy raxbar, Yangi asr unversiteti

Annotatsiya:

Mazkur maqolada sifat so'z turkumining mazmun-mohiyati, grammatik belgilari va turlari ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Sifatning leksik-semantik xususiyatlari, morfologik kategoriyalari, daraja shakllari, sintaktik vazifalari hamda nutq jarayonidagi funksional imkoniyatlari keng yoritiladi. Sifatlarning tub va yasama shakllari, nisbat va belgini ifodalashdagi semantik farqlari, zamonaviy tilshunoslikda sifat kategoriyasining tadqiq etilish yo'nalishlari ilmiy manbalar asosida asoslanadi. Maqolada o'zbek tilining amaldagi grammatik tizimi, normativ manbalar va so'nggi yillardagi lingvistik tadqiqotlar natijalari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Sifat, so'z turkumi, grammatik kategoriya, daraja shakllari, leksik-semantik xususiyat, sintaktik vazifa, tub sifat, yasama sifat, nisbat, atributivlik.

Annotation:

This article analyzes the semantic essence, grammatical features, and types of adjectives as a part of speech from both theoretical and practical perspectives. The lexical-semantic characteristics, morphological categories, degrees of comparison, syntactic functions, and functional capacities of adjectives in speech are comprehensively examined. The study also explores basic and derived adjectives, semantic distinctions in expressing quality and relation, and modern linguistic approaches to the adjective category. The research is based on current grammatical norms and recent linguistic studies of the Uzbek language.

Keywords: Adjective, part of speech, grammatical category, degrees of comparison, lexical-semantic features, syntactic function, basic adjective, derived adjective, qualitative adjective, relative adjective.

Аннотация:

в данной статье рассматриваются содержание, грамматические признаки и виды имени прилагательного как части речи. Подробно анализируются лексико-семантические особенности, морфологические категории, степени сравнения, синтаксические функции и функциональные возможности прилагательных в речи. Освещаются вопросы образования качественных и относительных прилагательных, их семантические различия, а также современные направления исследования данной категории в узбекском языкознании. Исследование основано на нормативных грамматических источниках и современных научных трудах.

Ключевые слова: имя прилагательное, часть речи, грамматическая категория, степени сравнения, лексико-семантические особенности, синтаксическая функция, качественное прилагательное, относительное прилагательное.

Kirish

O'zbek tilshunosligida so'z turkumlari tizimi tilning grammatik tuzilishini belgilovchi asosiy kategoriyalardan biri hisoblanadi. Sifat esa mustaqil so'z turkumi sifatida predmetning belgisini, xususiyatini, miqdoriy yoki sifat jihatlarini ifodalovchi muhim lingvistik birlikdir. Sifatlar predmetning rangini, shaklini, hajmini, xarakterini, ichki va tashqi belgilarini bildiradi hamda nutqda aniqlovchi vazifasini bajarib, mazmunni aniqlashtiradi va boyitadi. Tilning semantik boyligi, tasviriy imkoniyatlari, obrazlilik darajasi ko'p jihatdan sifatlarning faol qo'llanishi bilan bog'liqdir. Sifat turkumining mazmuni va grammatik xususiyatlarini chuqur o'rganish nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Sifat kategoriyasi nafaqat morfologik, balki sintaktik va semantik jihatdan ham murakkab tizimni tashkil etadi. Zamonaviy o'zbek tilshunosligida sifatlarning daraja shakllari, yasama va tub ko'rinishlari, nisbat va belgini ifodalash usullari, funksional-semantik maydoni kabi masalalar keng tadqiq etilmoqda. So'nggi yillarda korpus lingvistikasi, funksional grammatika va kognitiv yondashuv asosida sifatlarning nutqdagi real qo'llanilishi, ularning kontekstual ma'no kengayishi ham ilmiy jihatdan asoslab berilmoqda. Mazkur maqola ana shu ilmiy yondashuvlar asosida sifatning mazmuni, grammatik belgilari va turlarini tizimli ravishda tahlil qilishni maqsad qiladi.

Asosiy qism

Sifat o'zbek tilining mustaqil so'z turkumi sifatida predmetning belgisi, xususiyati va sifat jihatlarini ifodalovchi grammatik kategoriya hisoblanadi. U nominativ birlik emas, balki atributiv semantikaga ega bo'lgan leksik-grammatik birlikdir. Sifat predmetni nomlamaydi, balki uning belgisini ko'rsatadi, shu jihatdan u ot bilan semantik va sintaktik bog'liqlikda namoyon bo'ladi. Zamonaviy o'zbek tilshunosligida sifatlar "belgi bildiruvchi so'zlar" sifatida funksional-semantik maydon doirasida ham o'rganilmoqda. Bu yondashuvga ko'ra, sifat nafaqat morfologik kategoriya, balki matn va nutq jarayonida baholash, tasvirlash, aniqlashtirish vazifasini bajaruvchi tizimli birlikdir. So'nggi tadqiqotlarda sifatning atributiv va predikativ funksiyalari o'zaro farqlanib, uning gap tarkibidagi o'rni, sintaktik valentligiga doir masalalar chuqur tahlil qilinmoqda.

Sifatlarning mazmuni predmetning turli belgilarini ifodalashga asoslanadi. Leksik-semantik jihatdan ular rang (oq, qora, yashil), hajm (katta, kichik), shakl (dumaloq, to'g'ri), ta'm (shirin, achchiq), xarakter (yaxshi, yomon), holat (sovuq, issiq) kabi semantik guruhlarga ajratiladi. Zamonaviy lingvistik tahlillarda sifatlarning baholovchi (ekspressiv) va neytral ma'nodagi turlari ajratib ko'rsatiladi. Masalan, "go'zal", "ajoyib", "betakror" kabi sifatlar subyektiv bahoni ifodalaydi, "metall", "yozgi", "temir" kabi nisbiy sifatlar esa obyektiv belgini bildiradi. Semantik kengayish jarayonida sifatlarning ko'chma ma'noda qo'llanishi (oltin yurak, temir iroda) metaforik tafakkur bilan bog'liq holda izohlanadi. Sifatlarning nutq boyligini oshirishdagi muhim rolini ko'rsatadi.

Sifatning asosiy grammatik belgisi — daraja kategoriyasiga egaligidir. O'zbek tilida sifat darajalari oddiy daraja (katta), qiyosiy daraja (kattaroq), orttirma daraja (eng katta, juda katta) shakllarida namoyon bo'ladi. Qiyosiy daraja -roq qo'shimchasi orqali, orttirma daraja esa "eng", "juda", "nihoyatda", "g'oyat" kabi kuchaytiruvchi vositalar orqali ifodalanadi. Morfologik jihatdan sifatlar son, kelishik, egalik qo'shimchalarini bevosita qabul qilmaydi, biroq otlashish jarayonida bunday grammatik

kategoriyalarni olishi mumkin (yaxshilar, kattani ko'rdim). Sifatning morfologik moslashuvchanligini ko'rsatadi. Sifatlar yasalişhida affiksatsiya muhim o'rin tutadi: -li, -siz, -dor, -kor, -chan, -aki kabi qo'shimchalar orqali yangi sifat birliklari hosil qilinadi.

Tuzilishiga ko'ra sifatlar tub va yasama turlarga bo'linadi. Tub sifatlar tarkiban sodda va morfemalarga ajralmaydigan birliklardir (oq, ko'k, tor, keng). Yasama sifatlar esa so'z yasovchi qo'shimchalar yordamida hosil qilinadi: bilimli, mehnatkash, suvli, suvsiz, g'ayratli va hokazo. Zamonaviy derivatsion tadqiqotlarda sifat yasovchi affikslarning produktivlik darajasi o'rganilib, ayniqsa -li va -siz qo'shimchalari eng faol model sifatida qayd etilmoqda. Kompozitsiya yo'li bilan ham sifatlar hosil bo'ladi: ochiqko'ngil, qo'lbola, ko'ngilochar. Bu birliklar murakkab semantik struktura kasb etib, nutqda ixcham va aniq ifodani ta'minlaydi.

Ma'no jihatidan sifatlar asosan ikki katta guruhga ajratiladi: sifat (asliy) va nisbiy sifatlar. Sifat (asliy) sifatlar belgining bevosita, mustaqil xususiyatini bildiradi va daraja kategoriyasiga ega bo'ladi (baland, chiroyli, tez). Nisbiy sifatlar esa predmetning boshqa predmetga, vaqtga, joyga yoki materialga munosabatini bildiradi (temir eshik, yozgi kiyim, qishloq yo'li). Nisbiy sifatlar odatda daraja shaklini qabul qilmaydi. Bu ikki guruhning grammatik xususiyatlari o'zaro farqlanadi, bu esa ularni tahlil qilishda muhim mezon hisoblanadi. Zamonaviy grammatik yondashuvda nisbiy sifatning semantik chegaralari va ularning otlashish jarayoni alohida tadqiq qilinmoqda.

Gap tarkibida sifat asosan aniqlovchi vazifasini bajaradi va ot bilan moslashuv aloqasiga kirishadi. Masalan, "katta uy", "shirin meva" birikmalarida sifat aniqlovchi bo'lib kelgan. Biroq sifat kesim vazifasida ham qo'llanadi: "Uy katta", "Havo sovuq". Bunda sifat predikativ funksiyani bajaradi va gapning asosiy mazmunini ifodalaydi. Sifatning kesimlik vazifasida qo'llanishi ularning sintaktik mustaqilligini ko'rsatadi. Sifatlar ravishlashib hol vazifasida ham ishlatilishi mumkin ("tez yurdi"). Ushbu hodisa sifatning funksional kengligini namoyon etadi.

Sifatlar nutqda tasviriylik va obrazlilikni kuchaytiruvchi vosita sifatida muhim rol o'ynaydi. Badiiy matnlarda sifatning ko'pligi tasvirni jonlantiradi, emotsional-ekspressivlikni oshiradi. Ilmiy uslubda esa sifatlar aniqlik va terminologik izchillikni ta'minlaydi (yuqori harorat, past bosim). Publitsistik uslubda baholovchi sifatlar keng qo'llanib, muallifning subyektiv munosabatini ifodalaydi. Pragmatik nuqtai nazardan sifatlar adresatga ta'sir ko'rsatish, baholash va ishonch uyg'otish vositasi sifatida xizmat qiladi. Reklama matnlarida "eng yaxshi", "sifatli", "ishonchli" kabi orttirma darajadagi sifatning qo'llanishi bunga misoldir.

So'nggi yillarda o'zbek tilshunosligida sifat kategoriyasi korpus lingvistikasi, funksional grammatika va kognitiv tilshunoslik asosida o'rganilmoqda. Elektron matnlar korpusida sifatning qo'llanish chastotasi, kontekstual variantlari va semantik kengayish holatlari statistik tahlil qilinmoqda. Bu esa sifatning real nutqdagi faoliyatini aniq faktlar asosida o'rganish imkonini bermoqda. Shuningdek, sifatning diskursdagi baholovchi funksiyasi, ularning ijtimoiy-madaniy omillar bilan bog'liqligi ham tadqiq qilinmoqda. Yuqoridagi yondashuvlar sifat kategoriyasini an'anaviy grammatik doiradan chiqarib, uni kompleks lingvistik hodisa sifatida talqin etishga zamin yaratmoqda.

Sifat darajalari nafaqat morfologik, balki semantik-pragmatik jihatdan ham muhim ahamiyatga ega. Oddiy daraja predmet belgisining neytral ifodasini bildirsa, qiyosiy daraja ikki yoki undan ortiq predmet orasidagi farqni ko'rsatadi, orttirma daraja esa belgining eng yuqori yoki kuchaytirilgan holatini ifodalaydi. Zamonaviy tadqiqotlarda daraja kategoriyasi baholash nazariyasi bilan bog'liq holda o'rganilib, uning subyektivlik darajasi aniqlanmoqda. Masalan, "eng muhim masala" birikmasida orttirma daraja muallifning qiymat berishini bildiradi. Diskurs tahlillarida aniqlanishicha, orttirma

darajadagi sifatlar ko'proq publitsistik va reklama matnlarida uchraydi, ilmiy uslubda esa qiyosiy daraja mantiqiy solishtirish vositasi sifatida faol ishlatiladi.

Sifatlarning otlashish jarayoni o'zbek tilining morfologik moslashuvchanligini ko'rsatuvchi muhim hodisadir. Otlashgan sifatlar predmet ma'nosini kasb etib, son, kelishik va egalik qo'shimchalarini qabul qiladi: yaxshilar, kattaga, kichikning. Bu holatda sifat o'zining atributiv vazifasidan chiqib, nominativ birlikka aylanadi. Tilshunoslikda bu hodisa konversiya yoki funksional o'zgarish sifatida izohlanadi. Otlashgan sifatlar ko'pincha umumlashtirish ma'nosini bildiradi (yaxshilar doimo hurmatga loyiq). Yuqoridagi jarayon tilning iqtisodiylik tamoyiliga mos keladi, chunki bir so'z bir necha grammatik vazifani bajarish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Sifatlar frazeologik birliklarda ko'pincha ko'chma ma'noda qo'llanadi va semantik yaxlitlikni ta'minlaydi: "oq ko'ngil", "qora niyat", "temir iroda". Bu birliklarda sifatning asl ma'nosi kengayib, ramziy ma'no kasb etadi. Zamonaviy frazeologik tadqiqotlar sifatlarning metaforik asosda shakllanishini va ularning milliy mentalitet bilan bog'liqligini ko'rsatmoqda. Masalan, "oq" sifati ko'pincha poklik va ezgulikni, "qora" esa salbiylikni ifodalaydi. Ushbu hodisa semantik oppozitsiya asosida yuzaga keladi va tilning madaniy qatlamini aks ettiradi.

Ilmiy-texnik taraqqiyot natijasida o'zbek tilida ko'plab yangi terminlar shakllanmoqda, ularning muhim qismi sifatlar asosida yaratilgan: raqamli texnologiya, sun'iy intellekt, yuqori tezlik, past bosim. Terminologik tizimda sifatlar aniqlik va differensiallikni ta'minlaydi. Zamonaviy terminologiyada xalqaro modellarga mos ravishda sifat + ot strukturasi ustuvor hisoblanadi. Bu sifatlarning ilmiy uslubdagi funksional salohiyatini yanada oshiradi. Yangi so'z yasash jarayonida -li, -siz, -iy qo'shimchalari faol ishtirok etmoqda (innovatsion, raqamli, global).

Sifatlarning boshqa so'z turkumlari bilan birikish imkoniyati ularning valentlik xususiyatini belgilaydi. Sifatlar asosan ot bilan moslashuv aloqasiga kirishadi, biroq ba'zi sifatlar ravish yoki fe'l bilan ham semantik jihatdan bog'lanishi mumkin. Masalan, "nihoyatda muhim", "juda zarur" kabi birikmalarda sifat kuchaytiruvchi ravish bilan qo'llanadi. Valentlik tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, baholovchi sifatlar ko'proq kuchaytiruvchi birliklar bilan birga ishlatiladi. Bu sifatning sintaktik faoliyat doirasini kengaytiradi va gap strukturasi murakkab semantik aloqalarni yuzaga keltiradi.

Kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan sifatlar inson tafakkurida predmetni kategoriyalash vositasi hisoblanadi. Inson atrof-muhitni baholash va tasniflash jarayonida belgi tushunchasiga tayanadi. Masalan, "katta" va "kichik" tushunchalari nisbiy xarakterga ega bo'lib, kontekstga qarab talqin qilinadi. Bu holat sifatlarning semantik chegaralari qat'iy emasligini, balki tajribaviy bilim asosida shakllanishini ko'rsatadi. So'nggi tadqiqotlarda sifatlarning konseptual metaforalar bilan bog'liqligi ham o'rganilmoqda (baland martaba, chuqur fikr). Bu birliklarda fazoviy belgi abstrakt tushunchaga ko'chiriladi.

Matn lingvistikasi doirasida sifatlar matnning izchilligini va mazmuniy bog'liqligini ta'minlovchi vosita sifatida qaraladi. Bir matn ichida muayyan sifatlarning takrorlanishi tematik maydonni shakllantiradi. Masalan, ijtimoiy mavzudagi matnlarda "muhim", "dolzarb", "ustuvor" kabi sifatlar tez-tez uchraydi va matnning asosiy g'oyasini mustahkamlaydi. Diskurs tahlili shuni ko'rsatadiki, sifatlar muallif pozitsiyasini ifodalash va adresatni ishontirish strategiyasida faol ishtirok etadi. Siyosiy va publitsistik diskursda baholovchi sifatlarning qo'llanish chastotasi yuqori bo'ladi.

Zamonaviy o'zbek tilshunosligida sifat kategoriyasini korpus asosida, statistik va kompyuter lingvistikasi metodlari bilan o'rganish istiqbolli yo'nalish hisoblanadi. Elektron lug'atlar va milliy korpuslar asosida sifatlarning qo'llanish chastotasi, kontekstual variantlari, semantik kengayish

tendensiyalari aniqlanmoqda. Shuningdek, sun'iy intellekt asosidagi til modellari sifatlarning avtomatik tahlili va tasnifini amalga oshirish imkonini bermoqda. Ushbu jarayon sifat kategoriyasini yanada chuqurroq va empirik asosda o'rganishga xizmat qiladi. Kelgusida sifatlarning pragmatik, psixolingvistik va sotsiolingvistik xususiyatlarini kompleks tadqiq etish o'zbek tilshunosligining dolzarb vazifalaridan biri bo'lib qoladi.

Xulosa

Sifat o'zbek tilining mustaqil va funksional jihatdan faol so'z turkumi bo'lib, predmetning turli belgilarini ifodalash orqali nutqning aniqligi va ifodaliligini ta'minlaydi. Uning leksik-semantik mohiyati predmetning rang, hajm, shakl, sifat, xususiyat kabi belgilarini ifodalashga asoslanadi. Morfologik jihatdan sifat daraja kategoriyasiga ega bo'lib, oddiy, qiyosiy va orttirma daraja shakllarida namoyon bo'ladi. Sifatlar tuzilishiga ko'ra tub va yasama, ma'nosiga ko'ra esa sifat va nisbiy turlarga ajratiladi. Ushbu tasnif sifat kategoriyasining tizimli va ilmiy asoslangan holda o'rganilishiga xizmat qiladi. Zamonaviy lingvistik tadqiqotlar sifatlarning faqat grammatik emas, balki pragmatik va kognitiv xususiyatlarini ham ochib bermoqda. Sifatlar matnda baholash, emotsional-ekspressivlik, subyektiv munosabatni ifodalashda muhim vosita sifatida namoyon bo'ladi. Sifat kategoriyasini chuqur va kompleks o'rganish o'zbek tilining nazariy grammatikasini boyitish, ta'lim jarayonini takomillashtirish hamda nutq madaniyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Abduvaliyev A., Hozirgi o'zbek adabiy tili grammatikasi, Toshkent: Tafakkur nashriyoti, 2023.
2. Axmedov Q., O'zbek tilshunosligining dolzarb masalalari, Toshkent: Yangi asr avlodi, 2024.
3. Bozorov O., O'zbek tili morfologiyasi, Toshkent: Innovatsiya nashriyoti, 2023.
4. G'ulomov A., O'zbek tili grammatik qurilishi, Toshkent: O'qituvchi, 2022.
5. Jo'rayev N., Til va tafakkur munosabati, Toshkent: Ma'naviyat, 2025.
6. Karimov S., Zamonaviy o'zbek tilshunosligi nazariyasi, Toshkent: Fan va texnologiya, 2024.
7. Madvaliyev A., Hozirgi o'zbek adabiy tili, Toshkent: Akademnashr, 2023.
8. Nurmonov A., O'zbek tilining nazariy grammatikasi, Toshkent: Tafakkur, 2022.
9. Rasulov R., Tilshunoslik asoslari, Toshkent: Yangi nashr, 2025.
10. Tursunov U., O'zbek tili morfologiyasi va sintaksisi, Toshkent: Ilm ziyo, 2024.